

RÁDIÓ ÉS PROPAGANDA BRAZÍLIÁBAN AZ 1930–40-ES ÉVEKBEN

A rádiózás kezdetei Braziliában

Az országszerte jelentkező helyi érdekű, rövid életű és főként amatőr próbálkozások (pl. *Rádio-Clube de Pernambuco* – 1919.) után, 1922-ben komolyabb előrelépés történt a braziliai rádiózás történetében. Ebben az évben ugyanis a föderális kormányzat két adót vásárolt.¹ Az első hivatalos, a nagyközönségnek szánt közvetítésre 1922. szeptember 7-én került sor Rio de Janeiróban. Ekkor, a Brazília függetlenségének századik évfordulója alkalmával rendezett ünnepség keretében, a köztársaság elnök, Epiácio de Silva Pessoa (1865–1942) beszédét közvetítették a rádióhullámok, a Corcovadón ideiglenesen felállított adó segítségével.²

A rendszeres rádióadások azonban csak 1923. április 20-án indultak meg, amikor 1 kW-os adóval megkezdte 1936-ig tartó működését a Rádio Sociedade do Rio de Janeiro (Rio de Janeiró-i Rádiós Társaság) stúdiója, melynek létrehozásában neves tudósok is részt vettek, például Henrique Morize (1860–1930) fizikus, meteorológus, az *Observatório Nacional* (Nemzeti Csillagvizsgáló) igazgatója, vagy Edgar Roquette-Pinto³ (1884–1954) etnográfus, antropológus, aki nemcsak a rádiózáshoz és a hangrögzítéshez vonzódott, hanem munkájával összefüggésben filmezett is. Az 1910-es években készített néprajzi témájú filmjei elsőként örökítették meg a rondóniai nambiquara indiánok szokásait a Nemzeti Múzeum (Museu Nacional) gyűjteménye számára. Később Roquette-Pintót nevezték ki a pedagógiai rádió- és filmstúdió vezetőjének.

1923-tól kezdve lassan a föderáció minden fővárosában megkezdték működésüket az adótornyok, és az igazi fellendülést az 1930-as évtized hozta. Már 1931-ben megszületett az első rádióra vonatkozó szabályozás is. Az 1931. május 27-i 20 047. sz. rendelet a sugárzást engedélyeztetéshez kötötte és a Ministério da Viação e Obras Públicas (Közlekedési és Közmunkaügyi Minisztérium) hatáskörébe utalta.

A hőskorban persze a rádiókészülék még nem volt könnyen elérhető tömegcikk, de különössége, érdekessége miatt kezdettől fogva vonzotta az embereket. Haydée Jayme Ferreira írja az 1920-as években Anápolisban felállított első vevőkészülekről, melyet, alkalmasabb helyiség híján, a régi börtön egyik termében helyeztek el: „...valóságos szörnyeteg volt, hatalmas, majdnem akkora, mint egy zongora. A börtön udvarán két körülbelül 15 méter magas, roppant faoszlopot állítottak fel az antennáknak. Mindehhez a felszereléshez tartozott még az a készülék, amit a hallgató a két fülére tett és nyugodtan, csendben maradt...”⁴

Fernando de Azevedo a brazil kultúráról írott nagyszabású munkájában egy helyütt megjegyzi, hogy az 1930-as, de még inkább az 1932-es São Pauló-i forradalomban a rádiónak már nagy propagandaszerepe volt. Adatai szerint 1939-ben 64 adóállomás működött Braziliában, ebből 39 São Paulo Államban (10 a fővárosban, és 29 a tagállam többi részén).⁵ A rádiókészülékek számáról közölt 1938-as adatok pedig azt mu-

tadják, hogy Brazíliában, a kiadott engedélyek alapján, minden ezer lakosra 9 készülék jutott (míg becslések szerint az USA-ban 315, Argentínában 80, Mexikóban pedig 19).⁶ Ezek a készülékek eleinte gyakran nem is magánlakásokban üzemeltek, hanem nyilvános helyen. Anápolisba például az 1930-as évek elején került az első „igazi” rádió, egy kereskedő jóvoltából, aki vegyesboltként és bárként működő üzletében helyezte el a vevőcsalogatót. Hamarosan az egész város tudomást szerzett erről a csodálatos dologról, és a bolt forgalma jelentősen megnőtt. Anápolisban csak 1937-ben kezdtek rádiókészülékeket árusítani. Az első helyi adó pedig 1942-ben létesült.⁷

A rádió hatóköre

A brazil *Estado Novo*⁸ (Új Állam) számára igen fontos volt, hogy a föderáció egészére kiterjedően valamiféle egységes és ellenőrizhető kultúrát közvetítsen polgárai felé. Ez mind centralizációs, mind modernizációs, mind nemzeti terveinek részét képezte. Igaz, a kultúrközpontok (elsősorban a parlamenti nagyvárosok) és vonzáskörzeteik elhelyezkedése jórészt egybeesett a sűrűbben lakott területekkel. Tehát a népesség jelentős részének rendelkezésére álltak bizonyos kulturális intézmények, de a központi kormányzat minden erőfeszítése ellenére sem lehetett a regionális különbségeket egy csapásra eltüntetni.

„A kultúra terjesztésének és megőrzésének legfontosabb eszközei között az utóbbi években vitathatatlanul a film és a rádió voltak azok, melyek a leginkább hozzájárultak a brazíliai gondolkodásmód és a szokások megváltoztatásához, ahogy mindenütt alapvető befolyást gyakorolnak az emberi kapcsolatok rendszerére”⁹ – írta 1943-ban Azevedo. Az Estado Növónak az egységes brazil kultúra terjesztésével, illetve a propagandával kapcsolatos céljai eléréséhez tehát különösen alkalmasnak mutatkozott az éppen csak meghonosodott tömegkommunikációs eszköz, a rádió, mely egy központból sok hallgatóhoz juttathatott el azonos műsort, valamint áthidalta az analfabetizmus okozta érintkezési nehézségeket.¹⁰ „Varázsánál”, népszerűségénél fogva pedig észrevétlenül befolyásolt.

„Minél nagyobb a személyes részvétel a közlési folyamatban, annál nagyobb hatás várható. A rádió azért hatásosabb az újságnál, mert valahogy »személyesebb«.”¹¹ Hatásos eszköz tehát; ezért válhatott fontossá az *Új Állam* idején a kultúrpolitika terén leginkább érdekelt két főhatóság, az oktatásügyi tárca és a föderális propagandahivatal (*Departamento de Imprensa e Propaganda – DIP*) számára egyaránt. Mindkettő igényt tartott a rádió feletti felügyeletre, illetve részt kért a műsorszórásból.

A rádió az oktatásban

Mikor Gustavo Capanema 1934-ben átvette az oktatási tárca irányítását, már világos volt, hogy a rádió jelentős és egyre növekvő hatású formálója a brazilok életének. Lassan beférközött az otthonokba, és főként a nagyvárosok lakosságának szokásait erőteljesen befolyásolta. Bár a rendelkezésre álló adatok szerint a saját rádiókészülék csak viszonylag kevesek kiváltsága volt. A nyilvános helyeken üzemelő rádiók hangja vagy az utcai hangszóróból közvetített adás azonban sokakhoz eljutott. Az is nyilván-

valóvá vált a miniszter számára, hogy az igazságügyi tárca keretein belül létesített propagandaosztály (ebből lett később a DIP) egyre inkább fennhatósága alá vonja az oktatáson kívüli kultúra és a sajtó egészét, így a rádiózást is. Azért, hogy az oktatásügy is bizonyos pozíciókat tarthasson meg e téren, erősen limitált feladatkörrel ugyan, de mégis saját rádiós szervezetet hozott létre, mely az Estado Novo bukása után is tovább működött. Oktatóprogramjai alapvetően a tananyaghoz kapcsolódó tudományos, művészeti, zenei előadásokból, illetve a testnevelésben használható műsorokból álltak. A pedagógiai rádióadások beindításának technikai és személyi feltételeit az biztosította, hogy 1936-ban az anyagi nehézségeivel megbirkózni képtelen *Rádio Sociedade de Rio de Janeiro* felszerelését és munkatársainak szakértelmét felajánlotta Capanema minisztériumának.¹² Ekkor jött létre a *Rádio Ministério da Educação* (Nevelésügyi Minisztérium Rádiója) Roquette-Pinto vezetésével.¹³ (A rádiós szolgálat irányítását a minisztériumban 1943-ban Fernando Tude de Souza vette át.)

Az intézményi feltételek szabályozására a minisztérium nagy átszervezésekor került sor az 1937. január 13-i 378. sz. törvény alapján. A törvény a következő alapvető célok érdekében született: az adminisztráció racionalizálása; a minisztériumi munka nemzeti, az egész föderációra kiható jellegének erősítése; az iskolai és iskolán kívüli nevelés feladatainak még szélesebb körű kézbentartása.¹⁴ Az új feladatoknak jobban megfelelő struktúra kialakítása során hozták létre a két médiaosztályt, a *Serviço de Radiodifusão Educativát* (Oktatási Rádiós Szolgálat) és az *Instituto Nacional de Cinema Educativót* (Nemzeti Oktatófilm Intézet).

Az előbbivel kapcsolatban Capanema a következőket írta Vargas elnöknek küldött előterjesztésében: „Szükséges, hogy a rádiót bevezessék minden iskolába – az elemikbe, a közép- és szakiskolákba, főiskolákra, esti és nappali tagozatokra –, és hogy e hatékony közvetítőeszköz segítségével egyfajta szellemi közösség létesüljön az oktatási intézmények között. A rádió lehet az egyetlen eszköz ennek a szellemi közösségnek a létrehozására, hiszen [...] a körülmények hatására elkülönülnek és elszigetelődnek egymástól az iskoláink, melyek itt is, ott is olyanok, mint a független méhkasok, mindegyiknek megvan a maga sajátos beállítottsága, távol attól az irányvonalától, amit mi itt a központban ki szeretnénk jelölni számukra.”

Nyilvánvalóan szükség volt rá, hogy Capanema minisztériumának a rádiózás területén meglévő pozíciót védelmezze. Ezért kellett Vargasnak küldött előterjesztésében hangsúlyoznia, hogy fontosnak tartja az igazságügytől független, a Nevelésügyi Minisztériumon belül működő rádióállomás létét, az esetleges súrlódások elkerülése érdekében pedig a két minisztérium között a hatáskörök elhatárolását. Valószínűleg időközben felmerült annak a lehetősége, hogy a nevelésügyi tárca adja át adóállomását a propagandaosztálynak, mivel Capanema arra is kitért az előterjesztésben, hogy szerte riválisának, az Igazságügyi Minisztériumnak nincs szüksége saját adóra, annál inkább viszont arra, hogy állandóan jelen lehessen az ország minden állomásán. Éjjel és nappal közvetíthesse az általa készített programokat, különböző adók zenei vagy egyéb népszerű műsorainak szünetében, törvényben meghatározott módon. „Hiszen, ha az Igazságügyi Minisztérium éjjel-nappal egy meghatározott állomást használna propagandacéljaira, az végzetes módon azzal a következménnyel járna, hogy az adásnak nem lenne közönsége, mivel mindenki, még a kormány hívei is más adóra kapcsolnának” – írta *Capanema*,¹⁵ és valószínűleg helyesen ítélte meg a helyzetet.

A DIP és a rádió

Capanema érvei nem estek távol Fernando Campos¹⁶ (1891–1968), majd később Lourival Fontes¹⁷ elképzeléseitől. A DIP-nek valóban az lett a célja, hogy jelen legyen minden rádióállomáson.

A DIP bizonyos fokig cenzúrázta az ország összes adóján elhangzó híreket. Ezt az 1939-es sajtótörvény, a *Código de Imprensa*¹⁸ tette lehetővé, melynek hatálya a rádióra is kiterjedt. „A rádió híreinek megválogatása meglehetősen objektív; mindamellett a hangsúlyokat a kormány éppen aktuális irányvonalának megfelelően helyezik el” – írta 1942-ben az észak-amerikai megfigyelő.¹⁹ A műsorok, elsősorban a hírműsorok cenzúráján túl 1936-tól saját propaganda-programmal jelentkezett a kormány, mely a *A Voz do Brasil* (Brazília hangja) – később az *A Hora do Brasil* (Egy óra Brazíliának) – címet viselte. Az esti órákban, hét és nyolc óra között került adásba,²⁰ tehát főműsoridőben, mikor a legtöbben hallgathatták. Beszédeket, hazafias híreket, jelentekeket, rövid színdarabokat és zenei betéteket egyaránt tartalmazott. Loewenstein szerint mivel a műsorban „a hazafias propaganda nem kap túlzottan nagy teret és nem is túlságosan tolakodó, az emberek nem kapcsolják ki, mint ahogyan azt az európai diktatúrákban teszik”.²¹

A DIP politikája 1940-től kezdve radikalizálódott. Ez a tendencia a rádióállomások esetében is megmutatkozott, hiszen ebben az évben rátette a kezét a legnépszerűbb és – több mint húsz éven át – a legnagyobb hatású állomásra, a rádió *Rádio Nacionalra* (Nemzeti Rádió). Ezáltal tulajdonképpen kisajátította a rádióhallgatók nagy részét, elérve így a lakosság egy jelentős hányadát. Hiszen az 1940-es években a rádiózás tovább hódított Brazíliában. 1943-ban már 97 adóállomás működött országszerte, vevőkészülékből (üzemeltetésük engedélyköteles volt) 1942-ben 584 805-öt, 1943-ban 659 792-t tartottak nyilván. Legnagyobb részüket a keleti és déli államokban.²² Ráadásul a rádióadásokat továbbra is gyakran sugározták nyilvános helyeken, hangosbeszélőn keresztül felerősítve. Ez a korszak a „népszerű énekesnők, koruk érzékeny antenái” és a rádiójátékok virágkora volt.²³ A *Rádio Nacional* pedig azzal, hogy exkluzív szerződéseket kötött a legkedveltebb művészekkel, Lamartine Babóval, Ari Barrosóval, Almirantéval stb., biztosította a megfelelő közönséget műsorainak, így a kormány propagandájának.²⁴ Annak a kormánypropagandának, melyben igen fontos szerepet játszott a nemzeti kohézió erősítése, a Vargas személyét övező kultusz fenntartása és az aktuális politikai döntések elfogadtatása. Mindez, ha nem is volt túlzottan erőszakos, mégis 1945-ig áthatotta a brazilok életét.

A magyar kolónia rádiója

Ahogy a brazil politikusok felismerték a rádió jelentőségét, úgy azok is tisztában voltak hatásával, akiknek a kulturális brazilosítással éppen ellentétes céljaik voltak, és akik azon fáradoztak, hogy azt a kötődést erősítsék, mely a Brazíliában élő bevándorló csoportokat óhazájukhoz, anyanemzetükhöz, annak politikájához vagy kultúrájához kapcsolja. Bár törvény tiltotta a külföldieknek a politikai aktivitást a föderáció területén,²⁵ a hatóságok jobbra szemet hunytak vagy tehetetlenek voltak még az erősen politikai propaganda tartalmú, Németországból sugárzott adásokkal szemben is.

A magyar kormány a maga módján szintén kísérletet tett rá, hogy jelen legyen a braziliai éterben. 1935-ben „Kozma Miklós belügyminiszter [aki korábban a Rádió Rt. elnöke volt] rádión keresztül szózatot intézett Dél-Amerika magyarjaihoz. Ezt a rövidhullámú leadás bevezetése tette lehetővé.”²⁶ Egy 3 kW-os adó sugárzott a 25.32 és a 32.88 méteres rövidhullámon. Azonban, ahogy az a riói követ néhány évvel későbbi leveléből kiderül, nem sok sikerrel: „18 nap időtartama alatt csak kétszer fordult elő, hogy erős géppel semmit sem tudtam fogni, ötször, hogy a szöveg fele hallhatatlan volt, a többi esetben nagy zörgések kíséretében minden figyelmet koncentrálni, a szöveget nagyjában meg lehetett érteni. Ez mind csak a hírekre vonatkozik, mert hisz a műsor a leadás gyengesége, a fűtülések és kattogások erőssége miatt teljesen élvezhetetlen.”²⁷ Talán az erősebb, 6 kW-os adó beállítása segített valamit a helyzeten, és jobban foghatóvá tette például ifj. Horthy Miklós későbbi beszédeit, melyeket hazarendelése után, már Magyarországról intézett dél-amerikai hallgatóihoz.²⁸

A technikai feltételek szempontjából sikeresebb volt a külképviselet alkalmoszerű együttműködése a São Paulo-i rádióállomásokkal. A Délamerikai Magyar Hírlap (1939. augusztus 19.) például arról tájékoztatja olvasóit, hogy augusztus 20-án, este 8-kor a *Rádio Excelsiorban* Szent István-napi műsor lesz. A program, egy „másik” nemzeti propaganda szolgálatában, a következőket kínálja:

- „1. Nemzeti ima (Lemez)
2. Ünnepi megemlékezés. Mondja: dr. Boglár Lajos
3. Hazudik a muzsikaszó... és egy csárdás. Énekli: Kotolák Sándorné.
4. Népdal és csárdás. Játsszik: Falusi–Berlich
5. Kakukk madár jövendölte... és egy csárdás. Énekli: Kotolák Sándorné.
6. Szent István király – Vers
7. Csárdás (Lemez)”

Jegyzetek

- 1 *Azevedo, de Fernando*: A Cultura Brasileira. Introdução ao estudo da Cultura no Brasil. Rio de Janeiro, 1943. 420.
- 2 Vö. Enciclopédia Brasa. Rio de Janeiro–São Paulo, 1967. vol. XI. 363.
- 3 Vö. La radio et l'école. Rapports sur l'organisation de la radio scolaire en divers pays. Paris, UNESCO, 1949. 49.; Roquette-Pinto tevékenységéről ld. még *Rodrigues, José Honório*: História e historiadores do Brasil. São Paulo, 1965. 131–134.
- 4 *Ferreira, Haydée Jayme*: Anápolis – sua vida, seu povo. Brasília, Senado Federal Centro Gráfico, 1981. 263.
- 5 *Azevedo, de F.*: i. m. 420.
- 6 Vö. Nemzetközi statisztikai évkönyv (1929–1957).
- 7 *Ferreira, H. J.*: i. m. 259–264.
- 8 Getúlio Vargas elnök diktatórikus rendszere Brazíliában 1937–45-ig.
- 9 *Azevedo, de F.*: i. m. 419–420.
- 10 Az *analfabetizmusra* vonatkozó adatokat az 1920-as, 1940-es és 1950-es népszámlálás eredménye alapján ld. *Acsádi György–Klinger András–Szabady Egon*: A világ népessége. Budapest, 1959. 376.
A 15 évnél idősebb brazil népességéből az *írástudatlanok* aránya: 1920-ban 65%, 1940-ben 57%, 1950-ben 52% volt.
A brazil külügyminisztérium 1946-os évkönyve regionális adatokat is említ (Brazil – Resources, Possibilities. Rio de Janeiro, Ministry of Foreign Affairs, 1946. 55.). Eszerint a 15 évnél idősebb lakosokat vizsgálva az *írástudók* aránya területenként igen változó volt:

Terület	1920	1940
Rio Grande do Norte Állam	26,6%	31,1%
Acre terület	40,1%	41,3%
Paraná Állam	40,1%	49,1%
Manaus (város)	55,4%	67,9%
Szövetségi kerület	74,7%	80,4%

- 11 *Kubin, Jerzy*: A rádió szerepe a gyerekek és a fiatalok nevelésében. In: A rádió és a közönség. Olasz és lengyel szociológiai és lélektani tanulmányok. Sajtó alá rendezte: dr. Zentai János. Budapest, 1966. 82.
- 12 *La radio et l'école...* i. m. 49.
- 13 *Chacon, Vamireh*: Estado e povo no Brasil. Rio de Janeiro, 1977. 97.
- 14 *Lourenço Filho, Manuel B.*: Tendências da educação brasileira. Biblioteca de Educação, vol. 29. São Paulo, 1940. 41. A minisztérium átszervezéséről még ld. *Azevedo, de F.*: i. m. 422–423.
- 15 *Capanema, Gustavo*: Exposição de motivos do projeto sobre o Serviço de Radiodifusão do MES. 24 de fevereiro de 1938. Kézirat a *Capanema Archivumban*, részleteit közli: *Schwartzman, S.–Bomeny Bousquet, H. M.–Ribeiro Costa, V. M.*: Tempos de Capanema. Rio de Janeiro–São Paulo, 1984. 88–89.
- 16 Az *Estado Novo* egyik fő ideológusa, a vizsgált időszakban igazságügy-miniszter.
- 17 Az igazságügy-minisztériumon belül működő propagandaosztály vezetője.
- 18 1939. december 20-i 1949. sz. törvényrendelet. Diário Oficial 1939. december 30. melléklet.
- 19 *Loewenstein, Karl*: Brazil under Vargas. New York, 1942. 288.
- 20 *Carone, Edgar*: O Estado Novo (1937–1945). Rio de Janeiro–São Paulo, 1976. 170.
- 21 *Loewenstein, K.*: i. m. 287.
- 22 Az adatokat ld. Brazil – Resources, Possibilities. Rio de Janeiro, Ministry of Foreign Affairs, 1946. 259–260.
- 23 *Lenharo, Alcir*: Fascínio e Solidão: As Cantoras do Rádio nas Ondas Sonoras do seu Tempo. In: Luso-Brazilian Review. Volume 30. Number 1. Summer 1993. 84.
- 24 Vö. Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro 1930–1983. vol. I–IV. coord.: I. Beloch–A. Alves de Abreu. Rio de Janeiro, 1984. vol. IV. 3465.
- 25 1938. április 18-i 383. sz. törvényrendelet. ld. *Alonso, Annibal Martins*: Estrangeiros no Brasil – legislação anotada e atualizada. Rio de Janeiro–São Paulo, 1960. 108–112.
- 26 (i. n. e.) aláírással: Magyar világ Délamerikában. Újság, 1935. május 5. sz. 8.
- 27 Ifj. Horthy Miklós rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter levele Somogyváry Gyulának, a magyar rádió igazgatójának 1940. március 12-én. OL. Kül. K. 66. 439. csomó 1940. I-5. tétel.
- 28 A Pesti Hírlap 1943. május 23-i száma tudósít a brazíliai magyarokhoz szóló rádióüzenetéről (8.), a Népszava 1944. január 4-i száma közli a dél-amerikai magyarokhoz intézett újévi rádióüzenete szövegét (10.).